

ЗА КОНОТАТИВНИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА МОРФОЛОГИЧНОТО РАВНИЩЕ¹

Бистра Дикова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE CONNOTATIVE POTENTIAL OF THE MORPHOLOGICAL LEVEL

Bistra Dikova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This study is a brief analysis of the connotative potential of the morphological linguistic level. Considered is the possibility that some word forming morphemes can be stylistically active or receive a specific marking in speech. The synonymy of grammatical morphemes and word forms can originate from language or from speech. Grammatical forms can also acquire connotative functions resulting from usage in transposition.

Key words: linguistic synonymy, context synonymy, transposition

Човек създава своите изказвания с прагматична цел. А дали ще постигне тази цел, до голяма степен зависи от това – какви езикови единици ще подбере и как ще ги комбинира. Според Р. Якобсон съобщението може да изпълнява шест функции (референтивна, емотивна, конативна, фатическа, метаезикова, поетическа), но няма съобщения от чист вид. Всъщност разликите между видовете съобщения се състоят в преобладаващия вид функция. Емотивната и апелативната функция присъстват, в една или друга степен, в почти всички езикови съобщения. За говорещия човек е важно да изрази емоциите си, да предаде своето отношение към събеседника и съобщението, да провокира у събеседника някакви емоции или действия. За това той може да разчита както на семантиката на езиковите единици, така и на чистата езикова форма и нейната употреба. Единиците от всички езикови равнища могат да изпълняват конотативни функции. В. Маровска

¹ Докладът е посветен на 60-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Вера Маровска.

разделя конотативните функции на два основни типа – семантични (свързани със значещите езикови единици – лексеми и морфеми) и несемантични, формални (свързани с незначещите езикови единици – фонемни и синтактични модели) (Маровска 1998: 46). Настоящото изследване е опит да се обобщят в теоретичен план възможностите за постигане на стилистичен ефект на морфологично равнище.

Значещите езикови единици могат да имат конотативна периферия като елементи на езиковата система, в такъв случай те не се употребяват неутрално. Това важи с пълна сила за лексиката. Що се отнася до морфологичното езиково равнище, възможността да съдържат конотация в значението си, е присъща по-скоро на словообразователните морфеми. Напр. девербативите, образувани с непродуктивните суфикси *-ан*, *-ко*, *-л(о)*, *-льо*, назовават лица според склонността им към определено действие. Думи като *забраван*, *преструван*, *дърдорко*, *мърморко*, *надувко*, *мрънкало*, *дрънкало*, *лигльо*, *смотльо* имат разговорно-просторечен характер и макар В. Радева с право да посочва, че „конотацията на неодобрителност се внася от семантиката на мотивиращия глагол“ (Радева 1991: 88), поради системното присъствие на тази конотация в съществителните, образувани с посочените наставки, тя като че ли се е прехвърлила и върху целия словообразователен модел. Само в такъв смисъл може да се говори за стилистична маркираност при словообразователните морфеми. Освен непродуктивните афикси, конотативни са и наставките за образуване на умалителни и увеличителни имена, суфикси с явен диалектен произход, някои гръцки и турски наставки и т.н. (вж. по-подробно Маровска 1998: 144 – 147).

В съдържанието на граматическите морфеми и образуванията с тях словоформи липсват каквито и да е емоционално-оценъчни или експресивни компоненти. Единственият начин една граматическа морфема да получи по-специфични функции, е процесът на нейното остаряване. Словоформите, образувани с такива морфеми, звучат архаично и поради това не са неутрални. От гледище на съвременния език архаизирани са старите родително-винителни форми при личните имена, дателните падежни форми при въпросителните и образуванията от тях местоимения, дългите форми на прилагателните имена (макар че тук става дума за архаизиране не толкова на морфемите, колкото на граматическите значения, които отпадат от системата на езика).

Един от начините, по който морфемите могат да реализират конотативни функции, е на принципа на избора, т.е. на синонимията. Когато в езика съществуват морфеми за изразяване на едно и също значение, между образуванията с тях лексеми и словоформи обикнове-

но възникват както семантични, така и стилистични различия. При словообразователните морфеме наличието на синоними е характерно основно за корените на думите. Синонимията между суфикси се осъзнава твърде рядко, тъй като те се свързват с различни произвеждащи основи и реално синонимия между производните лексеми не се наблюдава. Напр. за образуването на *nomina agentis* се използват наставките *-ар, -ач, -ец, -ник, -тел* и др. В някои случаи различни наставки с еднакво значение се свързват с един и същ корен и се получават лексеми, които може да са синонимни. Напр. при *nomina actoris*, образувани със суфиксите *-ач* и *-тел*, изборът на наставката се определя и от семантиката на произвеждащия глагол. Суфикс *-ач* се присъединява към глаголни основи, означаващи конкретно действие, а *-тел* – към глаголи с по-абстрактна семантика. Сравнително рядко от една и съща основа могат да се образуват съществителни и с двете наставки: *писач* и *писател, носач* и *носител, пазач* и *пазител, изследвач* и *изследовател*. Ако двойка такива съществителни се употребяват като синоними, между тях има ясно доловима стилистична диференциация. В някои случаи обаче се установява и семантична разлика, което превръща думите в пароними (срв. *носач* и *носител*).

Между формообразователните морфеме също са възможни отношения на синонимия – когато за изразяването на едно и също граматическо значение съществуват два или повече варианти. Този начин за реализиране на конотации В. Маровска нарича принцип на морфологичните дублети (Маровска 1998: 154). И тъй като езикът не търпи излишества, между такива варианти обикновено възникват стилистични (понякога и семантични) различия. Синонимни словоформи се наблюдават в рамките на морфологичните категории число (при имената), наклонение, залог, време.

Например при някои съществителни имена формата за множествено число може да се образува с различни морфеме: *дърво* – *дървета, дървеса, дърве*; *жена* – *жени, женоря*; *рог* – *рога, рогове, роги*; *филм* – *филми, филмове* и под. В рамките на тези редове определено съществува стилистична диференциация – една от словоформите е неутрална, другите се отличават с признаци като разговорност, поетичност, диалектност и под.

В морфологичната категория наклонение съществуват синонимни редове от синтетични и аналитични форми при маркираните грамемни повелително и условно наклонение. Повелителните синтетични форми са само за 2 л. ед. и мн.ч. и доколкото заповедта, повелята предполагат адресат, различен от адресанта, и то участник в комуни-

кативния акт, това са типичните повелителни форми. Те са безспорни в семантичен и формален план. Аналитичните форми се образуват с частиците *нека* (*нека да*) и *да*. Тъй като частицата *нека* няма друго значение, образуванията с нея се признават без спорове за императивни форми. Частица *да* е полифункционална и затова *да*-образуванията се приемат от някои изследователи не като форми, а като синтактични конструкции (по-подробно за различията между отделните императивни форми и конструкции вж. напр. в Ницолова 2008, Чакърва 2009). Грамемата *кондиционал* също разполага със синтетични и аналитични форми. Аналитичните се образуват с формата *бих* на спомагателния глагол и миналото свършено деятелно причастие. Т. нар. синтетични форми за условно наклонение се употребяват изключително рядко и носят белег на архаичност и разговорност. Аналитичните форми на *кондиционала* също показват склонност да се специализират само в т. нар. „високи стилове“ на речта.

Наличието на синонимни грамемии при страдателен залог се оспорва (според повечето изследователи конструкциите със *се* изразяват залоговото значение на изреченско равнище). Между двата типа пасивни конструкции съществуват не само дистрибутивни, но и семантични различия, като възвратният пасив се отличава с подчертана процесуалност, действителност и динамичност, а в семантиката на причастния пасив са заложили статалност и атрибутивност (подробно вж. Баракова 1980).

Варианти съществуват и при изразяването на отрицателен статус в рамките на бъдеще време и бъдеще време в миналото. Формите, образувани с отрицателната частица *не* (*не ще чета, не щях да пиша, не ще ходех*), са по-редки и носят белег на архаичност (вж. Граматика 1983: 339, 345).

Между морфологичните форми могат да възникват и контекстово обусловени отношения на синонимия, ако между семантичните им обеми има достатъчно голяма общност, която да ги мотивира. Като структурно мотивирана, но контекстово обусловена синонимия в областта на глаголната морфология могат да се приемат отношенията между маркираните със следходност темпорални грамемии (футурум и футурум претерити) и маркираните членове на морфологичната категория наклонение (императив и *кондиционал*). Общият семантичен компонент между тях е ‘следходно действие’, като значение има и поособеният характер на изявителната модалност при бъдеще време. Особено активна е синонимията между футурум претерити и *кондиционал*, поради което редица изследователи приемат т. нар. бъдеще в

миналото за модална грамема. Речевата синонимия естествено не е пълна и между отделните грамеми не съществува взаимозаменяемост. Между тях се наблюдават различия както в семантичен, така и в стилистичен план. Контекстова синонимия може да възниква само между грамеми от различни морфологични категории, но не и между граемите в една морфологична категория, тъй като между тях съществуват опозитивни отношения.

Другият принцип, на който морфемите (както лексикалните, така и граматическите), които са неутрални като езикови единици, могат да придобият конотативни функции, е принципът на метафората. При словообразователните морфемии той се изразява в „замяната на една морфема с друга, ако функциите им са подобни. Новообразуваната дума е нетипична, често и нерегистрирана в езика, а оттам и експресивна“ (Маровска 1998: 149). В цитираното изследване са приведени редица примери за реализацията на тази възможност в авторските неологизми: *милотица*, *кукулка*, *старчуга*, *болярица*, *хубавеляк*, *ръководник* и т.н.

Грамматическата метафора (наричана още транспозиция или преносна употреба) представлява употребата на една граматическа форма, несъответстваща на контекста, вместо друга, съответстваща. Употребената форма няма за цел да изрази значението на заменената, тя пази своето собствено значение и по този начин се създава контраст с контекстовото обкръжение. Стилистичното напрежение е резултат именно на този контраст, на нетипичността и неочакваността на употребената форма. Грамматическите метафори приличат по своя механизъм на лексикалните, но не могат да постигнат тяхната експресивност и индивидуалност. И макар че думите са безброй, и сред лексикалните метафори има огромно количество популярни и често употребявани, които, макар и с уговорки, се включват в тълковните речници след напълно лексикализираните значения на думата. А емоционално-експресивното въздействие на една метафора е обратнопропорционално на честотата ѝ на употреба.

Грамматикализираните значения в езика са ограничен брой. Поради това възможните преносни употреби също са ограничен брой, те са логически предвидими и съответно експресията им е по-слаба. Тези особености са довели до парадокса част от граматическите метафори да имат терминологични названия – сегашно историческо, по-известователен императив и под.

Грамматическите транспозиции се осъществяват само между граемите в рамките на една морфологична категория. По принцип меж-

ду тези грамемни съществуват опозитивни отношения на привативен принцип – един от членовете е немаркиран, а другите са маркирани. Приемаме концепцията на Ив. Куцаров (вж. напр. Куцаров 2007), че така са структурирани всички морфологични категории в съвременния ни език. Немаркираният член може да бъде употребяван преносно само с главното си значение, с общото си значение той участва в позиции на неутрализация. Друга особеност на граматическите транспозиции е, че в една преносна употреба могат да се комбинират замени по няколко признака – напр. по таксис и вид на глагола, по време и вид на глагола, по таксис и вид на действието. Понякога такава комбиниране се налага по граматически причини – напр. замяната на първо или трето лице с второ, понякога и на множествено число с единствено при повествователния императив.

Транспозитивните употреби могат да се разделят на два типа – системни (в смисъл конвенционални) и факултативни. При конвенционалните транспозиции експресивността е избледняла (макар че има стилистичен ефект, свързан например с функционалезиково диференциране и др.). Такъв характер имат в съвременната българска реч употребата на 2 л. мн. ч. вместо ед. число при обръщение към непознати и по-високопоставени; 1 л. мн. ч. вместо ед. ч. – т. нар. „авторско ние“ в научния стил.

Транспозиции се наблюдават в рамките на всички морфологични категории, като с най-слаб стилистичен потенциал са категориите вид на глагола и залог. Само в рамките на категорията вид на изказването на практика не се осъществяват транспозиции. Преизказните форми могат да се използват за изразяване на недоверие, съмнение и без да са преносно употребени. Що се отнася до т. нар. адмиратив, макар че формално формите приличат на преизказни, според нас става дума не за транспозиция, а за една от посоките на развитие на перфекта, която обаче не е граматикализирана.

В рамките на морфологичната категория лице се реализират всички възможни транспозиции, като с изключителна рядкост и функционална ограниченост се отличават само употребите на 1 л. вместо другите две. Тук следва да се отбележи и добиващата все по-висока честота употреба на 2 л. ед. ч. с обобщително значение, която според някои изследователи се развива във второ, омонимично значение на формата. Особеното при морфологичната категория число е, че се реализира транспозиция само на множествено число вместо единствено. Транспозициите по лице и число могат да се комбинират – вероятно

поради еднотипния съгласувателен характер на категориите и единното изразяване на значенията.

При морфологичната категория време са логически възможни шест типа транспозиции и те всички се реализират, макар и с много различна фреквентност. Най-рядко се среща употребата на бъдеще време вместо минало свършено. При изграждането на текст в т. нар. план на нагледността транспозицията сегашно вместо минало свършено време често се комбинира с транспозиция по таксис (сегашно вместо минало несвършено) и това се налага по логико-граматически, а не по стилистични причини.

При таксиса замяната на неотносителни форми с относителни има много по-разнообразни конотативни ефекти: на припомняне, досещане; скромност, учтивост; непосредственост на действието. Най-често използваната транспозиция е употребата на имперфект и плюсквамперфект (при плюсквамперфект транспозицията по таксис е съчетана с транспозиция по резултативност ~ нерезултативност) след частица *да* (рядко – *нека*) за изразяване на трудно осъществимо или неосъществимо желание.

Морфологичната категория наклонение поради семантиката си има богат конотативен потенциал. За транспозиция на индикативни форми вместо повелителни може да се говори само тогава, когато е използвано сегашно време. Замяната повелително наклонение вместо изявително е известна като повествователен императив. Транспозицията на условно наклонение вместо повелително се реализира във въпросителни изречения и се свързва с изразяването на смекчена заповед или желание.

При вида на глагола чрез замяната на глаголи от свършен вид с несвършени обикновено се реализират конотации на недоволство, досада, съмнение в целесъобразността на действието, недовършено или лошо свършено действие и под. При формулиране на заповед употребата на несвършен вид вместо свършен изразява различни модални нюанси – от нетърпение и припряност през строгост и безапелационност до грубост. Транспозицията на свършени глаголи вместо несвършени се наблюдава най-често при редуване на плана на миналото с плана на нагледността. Същата замяна със сигнализиране на итеративност може да се реализира и от свършени глаголи в бъдеще време (т.е. транспозицията по вид в тези случаи може да се комбинира с транспозиция по време или таксис).

В българския език транспозиции по залог се срещат изключително рядко. Вероятно причината е в семантиката на категорията. Из-

борът на залога е тясно обвързан с изреченската конструкция и не може да се получи онзи контраст между контекста и избраната форма, който поражда стилистичното напрежение при транспозитивните употреби на другите грамемии. Срещат се само преносни употреби на страдателен залог вместо деятелен.

В. Маровска говори за още един принцип, на който неутралните морфемии могат да получат стилистична значимост – принципа на повторението. Свързва го само със словообразователните морфемии и го определя като възможност за „създаване на нерегистрирани в езика форми чрез удвояване на словообразователния афикс, като че предимно суфикс“ (Маровска 1998, 149). Единственият пример, чрез който се доказва тази теза, е Яворовият неологизъм *боляркиня*. Струва ни се обаче, че тук не става дума за удвояване на словообразователния суфикс (морфема *-ка* + морфема *-иня*), а по-скоро отново за метафорична замяна на суфиксите, тъй като в нашия език има регистрирана наставка *-киня* (т.е. наставка *-ка* е заменена с наставка *-киня*). С нея се образуват названия на лица жени основно от съществителните, завършващи на *-ин* и *-ец*, като основата се опростява: *плувец* – *плувкиня*, *лъжец* – *лъжкиня*, *борец* – *боркиня*, *русин* – *рускиня* (вж. по-подробно Радева 1991: 153 – 154).

Принципът на повторението при търсенето на стилистичен ефект е приложим към всички езикови равнища (фонетично, лексикално, синтактично). За морфологичното равнище употребата му изглежда спорна. Може би като приложение на този принцип може да се определят т. нар. усиленни преизказни форми (дубитатив), в които чрез дублиране на еловата морфема се изразява отношението на говорещото лице към чуждото изказване. Такова предположение обаче се нуждае от сериозно изследване.

ЛИТЕРАТУРА

Баракова 1980: Баракова, П. Семантика и дистрибуция на пасивните конструкции в съвременния български книжовен език. // *Известия на Института за български език*, кн. 24, 1980, 137 – 202.

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. *Морфология*. София: Издателство на БАН, 1983.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.

Маровска 1998: Маровска, В. *Стилистика на българския език*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1998.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

Чакърва 2009: Чакърва, Кр. *Императивът в съвременния български език.* Пловдив: Пигмалион, 2009.